

Laurențiu Nistorescu

Însemnări complementare privind romanizarea: sinteze și contrasinteze în context globalist

Additional remarks on Romanization: synthesis and countersynthesis in a globalist context

Abstract: *Romanization was the first relevant case of globalization at a European macroregional scale. This process did not have a unique structural phenomenological path, but was influenced by the coherence of the substrate, the magnitude of the imperial constructs and the intensity of the immigrant inputs. All these generated seven distinct regional Romanization formulas. The formula of Oriental Romanity aligned itself with the “canon of Romanization” in the Daco-Roman area, but had many other zonal features.*

Keywords: *Romanization, substrate, synthesis/countersynthesis, cultural resistance*

Cuvinte-cheie: *romanizare, substrat, sinteze/contrasinteze, rezistență culturală*

Tratatul academic de referință *Istoria Românilor* acordă conceptului de romanizare, în utilizarea sa aplicată la istoria națională a daco-românilor, un capitol special¹, semnat de reputatul cercetător Dumitru Protase². Conceptul nu este prezentat, aici, și în desfășurarea sa teoretizantă (opțiune întru totul justificată, opinăm noi, întrucât obiectivele tratatului impun prezumarea acestuia ca bun câștigat în exegeză), dar coordonatele sale fundamentale sunt enunțate și, mai ales, urmărite în discursul aplicativ: ”proces istoric de mari proporții și cu consecințe uriașe”, cu ”particularități legate de locul, timpul și baza etnică pe care s-a alțoit”, având drept efecte vizibile ”înlăturarea diferențelor dintre localnici și romani pe planul culturii materiale, al vieții politice și religioase” și impunerea limbii latine ”ca singura limbă de comunicare în condițiile unui mediu etnic extrem de divers”³ – corolar fiind

¹ Capitolul VI, intitulat chiar ”Romanizarea” (Protase 2010, pg. 163-172)

² Membru de onoare al Academiei Române

³ Protase 2010, pg. 163

consemnate și principalele două mecanisme ale procesului de romanizare: ”colonizarea... cu populație romanizată latinofonă” și, respectiv, ”asimilarea băștinașilor”⁴.

Prezumția că termenul de romanizare desemnează un concept devenit, cu adevărat, un bun câștigat al exegezei se verifică și în cazul tratatului *The Cambridge Ancient History*, care acordă o atenție specială acestui proces în volumele VIII, IX, X și XI, unde sunt abordate cu precădere procesele de romanizare desfășurate în Italia⁵, Sicilia, Sardinia și Corsica⁶, spațiul pan-galic (preponderent Galia Cisalpină⁷, Galia propriu-zisă⁸ și Hispania⁹), Britania¹⁰, nordul Africii¹¹, dar și particularitățile romanizării în arealul eminentemente elenistic sau elementele generice ale procesului. Confirmările acestei prezumții sunt, desigur, semnificativ mai extinse și mai consistente, dar trecerea lor în revistă, fie și selectivă, excede obiectivelor demersului de față – demers care-și propune, în complementaritatea abordărilor de paradigmă științifică ale problematicii, să recurgă la o modificare de perspectivă a abordării: respectiv, ca, în locul unei analize de tip localist, altminteri și aceasta întru totul legitimă sub aspect metodologic, să propună o cheie de analiză în logică globalistă.

Romanizarea ca globalizare

Asocierea termenilor globalizare și romanizare nu este nouă¹² și, ca atare, nu are de ce să surprindă. Dacă nu considerăm necesar să insistăm aici asupra eșafodajului argumentațional care validează o atare asociere, dincolo de precizarea că ea implică asumarea unui model de analiză care statuează că un proces precum romanizarea este o manifestare mai mult civilizațională decât culturală, o facem din rațiuni de economie a discursului, îndatorat a avea și o componentă aplicativă. Vom reține, totuși, câteva componente ale conceptului, susceptibile să clarifice aserțiunile următoare - și vom începe prin a prelua o definiție a globalizării, în formula sa cea mai simplă, fatalmente și simplificatoare: proces prin care comunitățile și indivizii (dar și, adăugăm noi, sistemele social-politice, economice, culturale, religioase¹³ sau tehnologice) devin tot mai interconectate și mai interdependente¹⁴. De la sine înțeles, romanizarea nu a fost nici singura și nici măcar cea dintâi expresie a globalizării de dinainte de epoca marilor descoperiri geografice; anterior, experiențe convergente au generat, ca să ne limităm la arealul euro-mediteranean, și constructul imperial persan, reconfigurat mai apoi – chiar

⁴ Protase 2010, pg. 164

⁵ Gabba 2008-a, pg. 207-212; Crawford 2008, pg. 414-424 ș.a.

⁶ Wilson 2008, pg. 434-448 ș.a.

⁷ Harris 2008, pg. 107-117; Gabba 2008-b, pg. 104-128; Nicolet 2008, pg. 600-609 ș.a.

⁸ Rawson 2008, pg. 438-467; Goudineau 2008-a, pg. 464-502, Goudineau 2008-b, pg. 470-474 ș.a.

⁹ Harris 2008, pg. 118-141; Alföldy 2008, pg. 461-463 ș.a.

¹⁰ Wachter 2008, pg. 503-516 ș.a.

¹¹ Whittaker 2008-a, pg. 610-615; Whittaker 2008-b, pg. 543-546 ș.a.

¹² Cităm, dintr-o mai largă paletă referențială, volumul *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture* coordonat de cercetătorii Martin Pitts (Universitatea Exeter) și Miguel John Versluys (Universitatea Leiden) – Pitts-Versluys 2015

¹³ Mult-invocata *interpretatio romana* a sistemelor teologice neromane se constituie ca o dimensiune a acestui proces, implicit și ca un argument al vcației globalizatoare a romanizării

¹⁴ Pitts-Versluys 2015, pg. 11

dacă doar parțial – ca receptacul al sincretismului elenistic, dar și, cu mult mai înainte, expansiunea colonizatoare a grecilor arhaici. Imperiul Roman este însă, pe de o parte, cea dintâi expresie eminentă europeană a globalizării, iar pe de alta, are prioritatea, de data aceasta la nivel global, de a fi adus acest proces la scară, intensitatea și perenitatea specifice globalizării așa cum o cunoaștem în ultimele secole.

Procesele de natură globalizatoare sunt, prin natura lor de fenomenologii adiacente macromulțimilor, eterogene în desfășurarea lor spațială, cronologică și toposocială, precum și în formele de manifestare. Romanizarea nu face excepție și, ca atare, avem a ne interoga dacă, atunci când suntem preocupați de evidențierea stării de fapt, fatalmente dinamică, dintr-un anumit dipol spațio-temporal, cât de productiv este – metodologic vorbind – să punem în evidență un *cel-mai-mic-numitor-comun* al romanizării globale, respectiv, un set de factori și caracteristici general valabile, prezumtiv limitat în ceea ce privește capacitatea a furniza un model funcțional sub aspect gnoseologic.

Mutând accentul pe caracterul plural al procesului de romanizare, nu eludăm faptul că toate acestea au avut un important set de caracteristici comune: în primul rând rolul inițiator și activ al Romei¹⁵ și utilizarea limbii latine ca vehicul comunicațional, dar și aspecte structural secundare, precum (ca să ne limităm la aceste două exemple, de altfel interconectate) faptul că procesul de romanizare nu a operat niciunde cu instrumente eminentă colonialiste și, respectiv, că s-a așezat pretutindeni într-un parteneriat, în care și-a asumat fatalmente poziția hegemonică, atât cu substratul, cât și cu vecinătatea barbarică. Altfel spus (și subliniem că acest aspect este adesea neglijat în exegeză), romanizarea este, invariabil, un ”joc în trei”: romani – autohtoni – barbari, ceea ce explică și o altă invariantă specifică a procesului: faptul că, pretutindeni, ea a stimulat declanșarea unor contrasinteze culturale, firesc decalate în timp, dar de aceeași natură structural-fenomenologică, în care barbarii au substituit elementul roman ca agent dinamizator, provocând implicit o resurrecție a substratului.

Un proces și ipostazele sale plurale

Vom evita să ne așezăm în cealaltă extremă, a excesului de localizare, o opțiune la fel de neproductivă metodologic, din (deloc surprinzător) același considerent al limitării capacității de a îngădui modelarea cognoscibilă, propunând o formulă de optim analitic, care îngăduie maximizarea elementelor constitutive ale *celui-mai-mic-numitor-comun* al romanizării, dar și surprinderea specificităților care au generat realitățile post-romanizare:

¹⁵ Avem a observa că, deși romanizarea este, în sine, distinctă de fenomenologia politico-administrativă, ea nu s-a declanșat decât în acele arii care au intrat efectiv sub controlul Romei, pe durate multigeneraționale; acesta este doar unul dintre argumentele pentru care considerăm că romanizarea este o manifestare mai mult civilizațională decât culturală.

abordarea macroregională, în areale având o relativă omogenitate cultural-istorică a substratelor și, într-o măsură satisfăcătoare, o evoluție ulterioară oarecum unitară. Fără a supraevalua modelul, optăm să identificăm astfel șapte areale/modele de romanizare aferente procesului clasic¹⁶: a - universalitatea italică, b – universalitatea galică, c – universalitatea traco-iliră, d – universalitatea elenistică, e – universalitatea africană, f – universalitatea egipteană și, respectiv, g – universalitatea siro-levantină. Ne grăbim să semnalăm că doar primele trei au evoluat până în stadiul neolatinității de formulă europeană (cea de-a treia, arealul traco-iliric, constituind matricea procesuală a Romanității Orientale, din care s-a individualizat ulterior aspectul străromân); cea de-a patra, sinteza romeică (așa-zis bizantină), glisând spre o regrecizare formală, iar ultimele trei, delatinizate și ele într-un proces istoric mai complex decât lasă să se întrevadă analizele civilizaționale de *main-stream*, obediente cheilor de lectură circumscrise imperialismului pre-factual, s-au constituit ca substrat ale panarabității.

Deloc surprinzător, în arealele de romanizare în care substratul se configurase, anterior romanizării, tot ca un proces de sinteză cultural-civilizațional, contrasinteza culturală s-a limitat (cu rarissime variațiuni) la procesele de resurecție a substratului. Așa este cazul universalității elenistice (o sinteză construită în jumătatea de mileniu care a precedat romanizarea), respectiv, a universalităților egipteană și siro-levantină, unde sincretismele culturale, puternic interferente, au precedat și procesul de elenizare, poziționându-se în raport cu acesta din urmă ca substrat cultural dificil de integrat. O situație particulară a constituit-o universalitatea italică, unde romanizarea s-a impus pe măsură ce s-a autoconstruit și autodefinit: și aici, contrasinteza culturală s-a identificat aproape în totalitate cu resursecția substratului, particularitatea procesului constând în faptul că acest substrat devenise element constitutiv al romanizării. În celelalte trei cazuri, areale care au în comun faptul că au fost preluate de Roma dintr-un Barbaricum anterior slab structurat, resursecția substratelor a fost secundară ori chiar marginală în raport cu alte două tendințe evolutive: inovația culturală barbară și, respectiv, asumarea inițiativei de către substratul romanizat, prin revendicarea (exprimată frecvent inclusiv cu mijloace politico-militare) a schimbării raportului centru-periferie. Astfel, în cazul universalității galice, contrasinteza culturală a fost germanizarea, în cazul celei iliro-tracice – slavizarea, iar în cazul celei africane – berberizarea.

Competiția romanizărilor

De la sine înțeles, competițiile dintre sintezele romanizării și contrasintezele corespunzătoare au fost substanțial influențate de evenimentialitatea social-politică a primului mileniu, dar (iar acest aspect nu trebuie scos din ecuație) și de competiția dintre romanitățile în contact¹⁷. Faptul că diferitele areale/modele de romanizare s-au

¹⁶ Atragem atenția că procesul de romanizare nu s-a limitat la arealul *Romaniei* (Republicii și Imperiului Roman) din Antichitatea clasică și târzie, ci a continuat și în epocile istorice ulterioare, inclusiv pe alte areale, prin aspecte precum romanizarea de profil teologic-academic, ibero-romanizarea Americii Latine, neo-romanizarea culturilor post-romane folclorizate ș.a.m.d.

¹⁷ Poate cel mai relevantă speță din acest punct de vedere este procesul de slavizare declanșat, începând cu secolul VII d.Hr., la linia de demarcație dintre romanitățile de substrat traco-ilir și, respectiv, elenistic (cea desemnată de lingviști drept "linia Jiricek" – vezi, în acest sens, articolul Nistorescu 2017)

raportat competițional unele față de altele nu trebuie să surprindă. Deși autonome în raport cu procesualitatea politico-evenimentială, sintezele culturale/civilizatorii sunt profund îndatorate acestora, iar solidaritățile motivate (sau reconfigurate) într-unul dintre cele două paliere sunt replicate cu suficientă fidelitate și în celălalt. Nu este deloc întâmplător că cele trei mari arii ale corpului imperial care s-au manifestat centrifug în raport cu centrul de la Roma în timpul așa-numitei ”anarhii militare” a secolului III d.Hr. – Imperiul Gallic, Imperiul Palmyrian și, într-o măsură mai redusă, dar cu consecințe de durată și manifestări mai complexe, periferia dunăreană – s-au suprapus aproape cu rigurozitate arealelor de romanizare identificate de noi: universalitatea galică în primul caz, universalitățile siro-levantină și egipteană în cazul Palmyrei secesioniste și, respectiv, cea traco-illiră în cazul dunărean. De altfel, separația dintre romanitățile în competiție, nu întotdeauna transparentă, dar adesea fermă, a găsit teren de manifestare nu doar pe scena politico-militară, ci și în decupajele cultural-economice ale universalității romane ori în spațiul doctrinar configurat de extensiunea unor religii supralocale – cazul marilor facțiuni creștine fiind, chiar și înainte de ascendentul dobândit de noua religie în secolul IV, elocvent¹⁸.

Conformități și particularități ale procesului de romanizare în spațiul geto-dacic

Procesul de romanizare desfășurat în arealul Daciei Magna¹⁹ este, subliniem, parte integrantă a universalității traco-illiră și, ca atare, nu poate fi înțeleasă corect – respectiv, modelată eficient – dacă este tratată izolat de ansamblul Romanității Orientale, ci numai în contextul acesteia. De altfel, Dacia Magna reprezintă, în raport cu ansamblul Romanității Orientale, nu un oarecare caz marginal (deși este, totuși, o periferie), cu o parte semnificativă, reprezentând, în termeni de întindere spațială sau greutate demografică, mai mult de un sfert din arealul traco-illir – iar împreună cu arealul tracilor sudici, aproape jumătate din corpul de referință. Așa stând lucrurile, trebuie să mai observăm că regiunea dacică (riguros, moeso-geto-daco-carpică) a furnizat Romanității Orientale cel mai omogen, din perspectivă etno-culturală, dar și instituțională, substrat: și avem în vedere aici nu doar identitatea de limbă și manifestări culturale dintre geții, dacii vestici, moesii și geții sudici, carpi și (poate într-o măsură mai redusă) costoboci, ci și apartenența la un singur sacerdoțiu și la un singur model politico-instituțional, economic, militar ș.a.m.d., care au facilitat experiențele de asociere politico-organizațională²⁰. Prin contrast, jumătatea occidentală a Romanității Orientale (arealul dalmato-panonic) contribuia cu un substrat de o foarte ridicată eterogenitate: zona eminentemente illiră era fragmentată nu doar geografic, ci și prin apariția a numeroase enclave celtoide (cea scordiscă fiind cea

¹⁸ Arianismul s-a manifestat inițial pe suportul oferit de solidaritățile romanității egiptene, iconoclasmul va fi un ”produs” al romanității siro-levantine ș.a.m.d.

¹⁹ Atragem și aici atenția că formula ”Dacia Magna” este un construct terminologic pur teoretic, menit să simplifice referințele la arealul carpato-danubian, respectiv, în expresie etno-culturală, la ansamblul moeso-geto-daco-carpic

²⁰ Referențială rămâne, desigur, uniunea politică din perioada Burebista-Deceneu, dar aceasta n-a fost o experiență izolată, fiind de citat în acest sens precedentele Rubobostes-Oroles și Cloilios, respectiv, epoca Scorillo-Decebal

mai însemnată), protogermanice, grecești, traco-frigiene, protogermanice etc., în vreme ce în zona pannonică – unde, oricum, compoziția demografică, puternic bulversată în secolele IV-II î.Hr., nu se istoricizase – situația era complicată de implantul sarmat și vecinătățile balto-germanice.

Rezistența la romanizare a diferențiat, la rândul său, într-o măsură deloc neglijabilă, cele două emisfere ale Romanității orientale. Astfel, partea sa occidentală – și, într-o formulă nuanțată, arealul tracilor sudici – rapidul progres social-economic, de infrastructură și organizare urbană, de mobilitate personală ș.a.m.d. pe care l-a generat romanizarea în fazele sale timpurii (respectiv, în secolele I î.Hr.-IV d.Hr.) au avut ca efect accesul elitelor locale, doar superficial cooptate în rețelele de putere formală și informală²¹, la un surplus de resurse cu ajutorul cărora și-au formulat inițiative ostile centrelor imperiale, deopotrivă în plan politico-militar, spiritual sau social-economic. Rezistența la romanizare și-a atins maximul regional în spațiul tracilor sudici, aspect asupra căruia vom reveni mai jos. Dimpotrivă, în arealul Daciei Magna, o atare rezistență a fost foarte redusă, fapt care se explică în egală și complementară măsură prin politica de lichidare a elitelor politico-religioase aplicată de Roma după cucerirea Sarmizegetusei²², ca și prin efortul excepțional de cooptare în rețelele de putere a elitelor remanente²³, în prima generație de după cucerire²⁴. Și alți factori au concurat aici la limitarea capacității și voinței de rezistență la romanizare: gradul semnificativ mai ridicat de militarizare a

²¹ Acest aspect, care ar merita o analiză distinctă, este amplu ilustrat de numeroasele inițiative secesioniste lansate din regiune (atât cele explicite, cât și cele discrete, care aveau ca obiectiv acapararea puterii centrale de către "mafiile etnice" locale, așa cum a fost cazul cu gruparea Aurelian-Diocles, casa lui Constantin etc. ori care se formaseră din coabitarea cu structurile de putere ale ostrogoților și celorlalte autorități imigrante), dar și de largă aderență la religiile nelegitimiste ori, ca să ne limităm la atât, de deficitul de prestigiu cultural de care regiunea contrabeneficia la scara imperiului.

²² Demolarea sistematică a tuturor centrelor de cult din spațiul geto-dac (și nu doar din teritoriile efective aflate sub autoritatea statului lui Decebal), ca și strămutarea populației din centrele urbane și protourbane preromane, reflectă tocmai această preocupare.

²³ Fenomenul statuar din Forul lui Traian, remarcabil pus în evidență de cercetările lui Leonard Velcescu (Velcescu 2015), dar și externalizările de teritorii de către Hadrian și, totodată, aplicarea de către același împărat a unei reforme administrative care respecta vechile structuri organizaționale preromane din Dacia sunt doar câteva din amprente ale acestei politici de conciliere.

²⁴ Pentru teritoriile sud-dunărene și, parțial, est-carpătice, există un decalaj cronologic, dar procesul a urmat, în linii mari, aceleași etape.

societății provinciale (deloc neobișnuit pentru o provincie de frontieră avansată²⁵), dar mai ales formarea unor puternice mecanisme de solidaritate între autohtoni și coloniștii imperiali în perioada anarhiei militare și după așa-zisa ”retragere aureliană”, în condițiile în care, din categorie privilegiată reprezentând autoritatea centrală, coloniștii deveneau, prin externalizarea provinciei, parteneri egali cu comunitățile autohtone, care aduceau în metisajul etno-social experiențe instituționale valoroase și conexiuni cu resursele din teritoriile rămase sub autoritatea imperială efectivă.

Reasimilarea Daciei Magna în Barbaricum (o reasimilare generală, dar superficială) a avut de asemenea, oarecum paradoxal, rolul de a inhiba rezistența la romanizare: întâi, pentru că vecinătățile barbare și populațiile imigrante furnizau doar contramodelul din perspectivă civilizațională (firește, în comparație cu modelul imperial și cu experiențele culturale autohtone), apoi pentru că nici una dintre autoritățile de migrare care și-au adjudecat ”mandate de administrare imperială” în spațiul geto-dacic (iazzygi, roxolani, goți, gepizi, vandali, huni, avari ș.a.m.d.) nu au controlat decât zone restrânse din ansamblul Daciei Magna și nu s-au istoricizat²⁶, astfel că prezența lor n-a fost de natură să fragmenteze omogenitatea sintezei daco-roman – accentuând, în schimb, necesitatea utilizării latinei ca *lingua franca*.

În acest context, este explicabil de ce cazul Daciei Magna este o particularitate accentuată a romanizării din arealul traco-illir, dar se aliniază până la detaliu proceselor din Gallia și Hispania, care constituie ceea ce putem numi ”modelul canonic al romanizării”. Nu sinteza daco-romană este excepția, ci toate celelalte subregiuni din universalitatea europeană neelenistică din Imperiul Roman – exceptând, firește, arealele italic, gallic și hispanic, care au constituit, deloc întâmplător, fundamentele blocului neolatin euro-occidental. Britania, spre exemplu, unde retragerea militar-administrativă a fost bruscă, generală și definitivă, nu s-a mai receltizat atât pentru că substratul a fost drastic slăbit și reconfigurat pe parcursul jumătății de mileniu de dominație romană, cât și pentru că ofensiva contrasintezelor germanice n-a avut concurență. Provinciile Alpilor (Rhaetia și Noricum) au fost marcate de dimensiunile lor reduse și fragmentarea geografică, precum și de poziția la frontiera dintre romanitatea italică și contrasinteza germanică, dar aceasta din urmă nu și-a putut adjudeca decât una, pe când în cealaltă contextul evenimential a dat câștig de cauză resurecției substratului.

În ceea ce privește principalele areale ale Romanității Orientale, altele decât Dacia Magna, numitorul comun nu este absent, dar nici decisiv. Pannonia a combinat poziția periferică și fragilitatea substratului cu faptul că a fost supusă *in integrum* dominației unei aceleiași autorități barbare (în succesiunea huni-gepizi-avari-protomaghiari, doar cei din urmă beneficiind de un context istoric favorabil realizării unei sinteze civilizaționale). Dalmația s-a aflat pe linia de confruntare dintre principalii doi centri de putere ai universalității imperiale romane²⁷ – Roma și Constantinopol/Noua Romă – și, într-un

²⁵ În cazul strict al provinciei Dacia Augusti, efectivele riguros militare (constant peste 40.000 de luptători), dimpreună cu populația *vicus*-urilor militare și administrația aferentă și, respectiv, a veteranilor de primă generație colonizați *in situ*, reprezenta aproape un sfert din totalul estimabil de circa un milion de locuitori.

²⁶ Nici una dintre aceste populații n-a staționat, ca adrat hegemon, mai mult de două secole și n-a controlat mai mult de o cincime din arealul moeso-geto-daco-carpic.

²⁷ Competiția a debutat chiar înainte de reinventarea fostului centru urban Byzantium, în consecința

proces competițional distinct, relevant mai ales în plan civilizațional, între romanitățile italică și elenistică; la rândul său, anarhia îndelungată desfășurată sub siglă avaro-slavă (care fusese precedată de hegemonatul ostrogot) a contribuit la scăderea gradului de adeziune a elitelor locale la rețelele imperiale de putere oficială și contraoficială, facilitând manifestarea energetică a contrasintezei slave, care a valorificat și fragilitatea substratului preroman²⁸. Un caz aparte l-a reprezentat Tracia sudică, propriu-zisă, care a constituit și linia de competiție dintre latinitățile latinofone ale Italiei și Romanității Orientale și, respectiv, universalitatea romano-elenistică (protobizantină)²⁹, beneficiind, totodată, și de un substrat puternic configurat – fostul regat tracic independent, integrat în Imperiul Roman gradual și nedistructiv – care prezenta o puternică solidaritate internă și, în contrapondere, o adeziune limitată la rețelele imperiale de putere, cumulând resursele și voința susținerii unor ample strategii antiimperiale – dintre care cea bazată pe alianța cu protobulgarii turanici a fost decisivă și în plan civilizațional. Elementul major de specificitate al Traciei în ansamblul Romanității Orientale – dar și la scara întregului Imperiu Roman – a fost faptul că, aici, contrasinteza culturală, formal slavă, a avut caracter programatic (explicit s-a bazat pe decizii politice privind adoptarea religiei creștine, instituirea unei limbi proprii de cult și administrație și însușirea unei scrieri specifice), în vreme ce toate celelalte arii de manifestare ale contrasintezei culturale slave au fost caracterizate de combinații aleatorii ale factorilor genezici.

Bibliografie:

Volume:

Astin et alii 2008

Astin, A.E., Wallbank, F.W., Frederiksen, M.W., Ogilvie, R.M. (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Bowman et alii 2008

Bowman, Alan K., Champlin, Edward, Lintott, Andrew (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. X *The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Bowman-Garnsey-Rathbone 2008

Bowman, Alan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XI *The High Empire A.D. 70-192*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Crook et alii 2008

Crook, J.A., Lintott Andrew, Rawson Elisabeth (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. IX *The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Pitts-Versluys 2015

Pitts, Martin, Versluys, Miguel John, *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Protase-Suceveanu 2010

reformelor administrative din epoca Aurelian-Diocletian, care au dus la apariția Imperiilor de Apus și de Răsărit; Dalmația a fost obiect de litigiu între cele două emisfere imperiale, litigiu care s-a perpetuat și în planul sacerdoțiului creștin – de altfel, Marea Schismă avea să fie prefigurată de ”schisma lui Fotie”, cu rădăcini tocmai în acest areal.

²⁸ Acesta a avut câștig de cauză doar în areale mici și izolate, cel mai semnificativ caz fiind principatul ardiaeilor (predecesor parțial al Albaniei moderne).

²⁹ Așa-zisa ”linie Jiricek”

Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (coord.), *Istoria Românilor*, vol II *Daco-Romani, romanici, alogeni*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Ed. Academia Română, Ed. Enciclopedică, București

Velcescu 2015

Velcescu, Leonard, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Academiei Române, București

Articole:

Alfoldy 2008

Alfoldy, G., *Spain*, în Bowman et alii 2008, pg. 449-463

Crawford 2008

Crawford, M.H., *Italy and Rome from Sulla to Augustus*, în Bowman et alii 2008, pg. 414-433

Gabba 2008-a

Gabba, E., *Rome and Italy in the second century B.C.*, în Astin et alii 2008, pg. 197-243

Gabba 2008-b

Gabba, E., *Rome and Italy: the Social War*, în Crook et alii 2008, pg. 104-128

Goudineau 2008-a

Goudineau, C., *Gaul*, în Bowman et alii 2008, pg. 464-502

Goudineau 2008-b

Goudineau, C., *Gaul*, în Bowman-Garnsey-Rathbone 2008, pg. 462-495

Harris 2008

Harris, W.V., *Roman expansion in the West*, în Astin et alii 2008, pg. 107-162

Nicolet 2008

Nicolet, C., *Economy and society, 133-43 B.C.*, în Crook et alii 2008, pg. 599-643

Nistorescu 2017

Nistorescu, Laurențiu, *Raporturile dintre geto-dacă, străromână și protoslavă. Marginalii la o modelare teoretică*, în "Philologica Banatica" nr. 2/2017, ed. Mirton – Societatea de Științe Filologice – Filiala Timișoara, pg. 27-39

Protase 2010

Protase, Dumitru, *Romanizarea*, în Protase-Suceveanu 2010, pg. 163-172

Rawson 2008

Rawson, Elisabeth, *Caesar: Civil war and dictatorship*, în Crook et alii 2008, pg. 424-467

Wacher 2008

Wacher, John, *Britain, 43 B.C. to A.D. 69*, în Bowman et alii 2008, pg. 503-516

Wilson 2008

Wilson, R.J.A., *Sicily, Sardinia and Corsica*, în Bowman et alii 2008, pg. 434-448

Whittaker 2008-a

Whittaker, C.R., *Roman Africa: Augustus to Vespasian*, în Bowman et alii 2008, pg. 586-618

Whittaker 2008-b

Whittaker, C.R., *Africa*, în Bowman-Garnsey-Rathbone 2008, pg. 514-546